



ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GEÇEN +DAŞ EKI ÜZERİNE

Zeliha TUĞUZ*

Özet

1521-1699 yılları arasında, Karadeniz'in kuzeyinde, Ermeni harfleri kullanılarak din, tarih, hukuk, edebiyat, dil, kimya gibi birçok farklı konuda Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinler, Türk dili ve edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Metinlerde; Lehçe, Rusça, Ukraynaca ve Ermenice sözcükler çok az sayıda olup metinlerin temel söz varlığı ve morfolojisi Kıpçakçadır. Yaklaşık otuz bin sayfeden oluşan oldukça hacimli bu metinler morfolojik, fonetik, semantik açıdan incelenmeye muhtaç birçok yapı barındırmaktadır. Bu çalışmada, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilen "beraberlik, ortaklık, yoldaşlık" anlamı katan +DAŞ isimden isim yapma ekinde türeyen isimlere yer verilmiştir. Metinlerde tespit edilen kırk iki Türkçe, on bir Arapça, beş Farsça, bir Yunanca ve bir Ermenice kökenli sözcükten türeyen toplam altmış ismin anlamsal özelliklerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki +DAŞ ekiyle türeyen isimlerin diğer dönem metinlerine oranla daha zengin bir görünüm sergilediğini ortaya koymak amacıyla Eski Türkçeden itibaren Türkçenin tarihî dönem metinlerinde tespit edilen +DAŞ ekiyle türeyen isimlerin verilmesi aynı zamanda mukayeseli bir çalışma yapılmasına imkân vermiştir. Doküman analizi modeli kullanılan çalışmada içeriksel analiz yapılmış, +DAŞ ekinin türevlerinin tarihsel ve eş zamanlı görünümleri ile ekin tarihî seyri ortaya konmuştur.


Anahtar Sözcükler: +DAŞ İsimden İsim Yapma Eki, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerindeki +DAŞ Eki, +DAŞ Ekinin Türevleri.

THE SUFFIX +DAŞ IN THE KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS

Abstract

Between the 1521-1699, in the northern part of the Black Sea, the texts about religion, history, law, literature, language, chemistry; written in Kipchak Turkish by using Armenian letters have an important place in Turkish language and literature. In these texts; Polish, Russian, Ukrainian and Armenian words are very few and the basic vocabulary and morphology of the texts are Kipchak. The texts, which consist of approximately thirty thousand pages, contain many structures in need of morphological, phonetic and semantic analysis. In this study, it is aimed to determine the names derived from the suffix +DAŞ in the meaning of "togetherness, partnership, comradeship" found in the Armenian Kipchak Turkish texts and to reveal the semantic features of these names. A total of sixty names derived from +DAŞ which of forty-two Turkish, eleven Arabic, five Persian, one Greek and one Armenian nouns were identified. It is also aimed to reveal the semantic properties of these derivatives. In order to show that the names derived from +DAŞ in the Kipchak Turkish by using Armenian letters have a richer appearance they were compared to the texts of the other periods of Turkish literature. In this study, document analysis model was used and contextual analysis was performed. Thus, diachronic and synchronic views of the derivatives of the + DAŞ suffix were presented.

* Dr. Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: zelihatumuz@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0977-8858>

Key Words: The nouns derived from the suffix +*DAş*, the suffix +*DAş* in the Kipchak Turkish by using Armenian letters, the derivatives from the suffix +*DAş*.

1. Giriş

Türkçenin belli dönemlerde etkilendiği dillerden Arapça *mu-*; Farsça *hem-*; Fransızca *co-* (*con-*, *com-*, *col-*), *syn-* (*sym-*), *homo-...¹*; İngilizce *co-* (*con-*, *col-*, *cor-*, *com-*); Rusça *co-*, *едино-* ön eklerine; Almanca *-Partner*, *-Kamerat*, *-Genosse*, *-Gefehrte* gibi temel sözcüklerle yapılan birleşik isimlerdeki yapılara tekabül eden (Çeneli, 1997: 4) ve isim kök ve gövdelerine gelerek “beraberlik, ortaklık, yoldaşlık” anlamı katan +*DAş* eki², Eski Türkçeden itibaren metinlerde tanıklanmıştır.

Ekin etimolojisi hakkında önemli incelemeler yapan Doerfer, ekin *bulunma hâli eki+ iş* “eş”in birleşiminden meydana geldiğini ve aslının +*daş* olduğunu, ünlü uyumuna uymadığını, Farsça *dāş* ‘eş, takipçi’ anlamına gelen sözcüğün Türkçeden alıntılandığını belirtmiştir (Doerfer TMEN, III: 1173). Menges ise ekin eskiden kendi başına bir sözcük iken daha sonra bir eke dönüştüğünü belirtmiştir (Menges, 1956: 37-39). Bang ekin *-da* bulunma durum ekiyle +*iş* addan ad yapan ekin birleşmesiyle oluştuğunu iddia etmiştir (Bang, 1925-1934: 925). Brockelmann ve Räsänen ekin *-da* bulunma durum ekiyle işteşlik eki +*ş*’nin birleşmesinden oluşmuş bir ek olduğunu belirtmişlerdir (Brockelmann, 1954: 97; Räsänen, 1957: 96). Deny’ye göre, ek *adaş* sözcüğünden evrilmiştir (Deny, 1941: 347-348). Gabain ise +*DAş*’ın ortaklık, yoldaşlık bildirdiğini; +*tag* ve +*tam* ile karıştırılmaması gerektiğini, etimolojisini ise soru işareti ile birlikte şu şekilde açıklamıştır: (bulunma hali eki) *ta+ iş* “eş” (Gabain 1988: 46).

Ekle ilgili özel bir monografi yazan A. Caferoğlu, daha eski kaynaklarda mevcut bilgileri toplayarak özellikle Bang ile Nemeth’in öne sürdüğü, ekin *-da+eş* birleşiminden geliştiğine dair etimolojiyi dile getirmiştir (Caferoğlu, 1929).

Tekin, yazıtlarda sadece +*daş* şeklinin tanıklandığını ve bu ekten türeyen *kadaş* “kardeş, yakın akraba” ve *kagadaş* “akraba” sözcüklerinin³ muhtemelen **kā* “aile” sözcüğünden türediğini belirtilmiştir (Tekin, 2016: 80). Erdal, ET’de çokça görülen eklerden biri olarak vermiştir: *ardaş* “arkadaş” (< **artdaş* < **art* “art, arka; son” + *daş*) (Erdal, 1991: 119)

Eski Türkçe metinler incelendiğinde ekin *adaş* “arkadaş, yoldaş” (Oçurı Yazıtı 10), *adaş kadaş* “arkadaş, dost, ahbap” (EDPT, 72), *addaş* “arkadaş, dost, ahbap” (EDPT, 72), *ardaş* “arkadaş” (Erdal, 1991: 119) *atdaş* “adaş” (EUTG, 554) *hadaş* “arkadaş, akraba” (EUTS, 81)

¹*compatriote* = *hemşehri* = *yerdeş*, *yurttaş*

synchrone = *hemzaman* = *zamandaş*

sympathisant = *hemdil* = *duygudaş*

coincident = *müterafık* = *olumdaş*

homogène = *mütecanis* = *cinsdeş*

homochrome = *hemreng* = *renkdeş*

homomorphe = *hemşekil* = *şekildeş*

synonyme = *müteradif* = *anlamdaş*

homonyme = *hemnam* = *addaş*

consonne = *hemaheng* = *sesdeş* gibi. (Banguoğlu, 2007: 169-170)

² Brockelmann, 1954: 97; Räsänen, 1957: 96; Erdal, 1991: 119; Hamilton, 1998: 250; Deny, 1941: 546; Kononov, 1956: 143; Şçerbak, 1977: 106-107; Tenişev, 1988: 146-147; Ergin, 1983: 216; Banguoğlu, 1986: 138; Korkmaz, 2009: 46.

³ Uyük-Turan Yazıtı, 1; Hemçik- Çırgakı Yazıtı, 3.

kadaş “akraba, arkadaş, yoldaş” (Çaa-Höl Yazıtı IV, Oznoçennaye I Yazıtı, 6, Uyük-Turan Yazıtı, 6, İKPÖ, 52/7, AY, 135/16) *kagadaş* “akraba” (Hem.-Çır, 3), *kardeş* “kardeş” (EDPT, 662), *karındaş* “kardeş” (EDPT, 662), *körkdeş* “kıyafette, güzellikte, endamda eş” (AY, 272/21), *ugdaş* “aynı boydan, aynı kabileden” (Çaa-Höl I, 1), *yoldaş* “yoldaş, arkadaş” (EUTSV, 408) türevleri tespit edilmiştir.

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde *adaş* “arkadaş, dost” (DLT I, 155/17; TİEM 73, 202v/7), *adaş* “arkadaş, dost” (DLT I, 61/17; KB, 317) “benzer, eş” (TİEM 73, 226v/9), *arçadaş* “arkadaş” (TİEM 73, 402v/9), *erdeş* “arkadaş” (KB, 1697, 4186), *emikdaş* “aynı memeden süt emen çocuk” (DLT I, 407/7), *kadaş* “kardeş, hısım, akraba” (DLT III, 62/5; KB 3327; TİEM 73, 83v/1), *kadaş* “kardeş” (TİEM 73, 229v/8; RKT, 29/8b3) “kardeş gibi yakın olan hısım” (DLT I, 369/12; KB, 6150), *kaındaş* “babaları bir olan” (DLT III, 282/8, 11), *karındaş/ karındaş* “kardeş” (DLT I, 407/1; KB, 35; TİEM 73, 79r/2, RKT, 33/18b2), *koldaş* “arkadaş” (DLT III, 11/3; KB, 2559; TİEM 73, 63r/9, RKT, 26/40a1), *koldaş* “büyüklerin uşakları” (DLT I, 461/11; KB, 321), *kowdaş* “obur” (KB, 4599), *könüldaş* “gönül dostu” (DLT I, 407/16; KB, 3299), *tüdeş* “birbirine benzeyen, aynı renkte olan” (DLT I, 406/20) *yaşdaş* “yaşıt, aynı yaşta” (RKT, 34/66b3), *yirdaş* “hemşehri” (DLT III, 40/9) tespit edilmiştir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te *tüdeş* maddesi açıklanırken +DAŞ eki hakkında da bilgi verilmiştir: *Birbirine benzetilen her türden nesne için tüdeş neş denir; aslı tū'dür, “tüy” demektir. Hayvanlar için bu at ne tülüg denir; “bu at ne renktir” anlamındadır. -daş, arkadaşlık ve yakınlık edatıdır. Buradan, aynı karından olan iki çocuğa karındaş denir. Karın, “karın” demektir; ona -daş eklenince “karın arkadaşı” anlamını kazanır. “Meme”ye emig denir; aynı memeden emen çocuğa ise emigdaş denir ki “meme arkadaşları” demektir. Aynı yerden olan iki kişiye yirdaş denir. “Kardeş ve yakın” için de kadaş denilmiştir. Aslı “kap” anlamındaki ka'dır. Buna -daş eklenince, yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karıdır. “Gönül dostu” (muşa:hibu'l-kalb) anlamına da könüldaş denir; çünkü kalb'in adı köñül'dür. Tüdaş'ın anlamı da “renkçe arkadaş ve benzer”dir⁴.*

Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde ekin *adaş* “adaş” (HKT, 294a/3; HŞ, 1326), *antdaş* “ant ortağı” (ME, 119/3), *emikdaş* “süt kardeşi” (KE, 227v/9), *emükdeş* “süt kardeşi” (HŞ, 3413), *kadaş* “akraba, hısım, kardeş” (NF, 48/15; HŞ, 2607), *kaındaş* “akraba, hısım, kardeş” (HKT, 399b/1), *kardeş* “kardeş” (KE, 244v/15; AO, V/2), *karındaş* “kardeş, eş, dost, tanıdık” (NF, 334/9; KE, 16v/8; ME, 125/2, MM, 401/4; HŞ, 3582...) *karındaş* “kardeş, eş, dost, tanıdık” (İML, 144), *kentteş* “hemşehri” (İML, 144), *koldaş* “yoldaş, arkadaş, dost” (NF 31/11, KE, 22v/21), *konındaş* “indikleri yer müşterek olan, aynı mahalleli” (İML, 144), *könüldaş* “gönüldaş” (HŞ, 2250), *râzdaş* “sırdas” (ME, 125/1), *sözdeş* “muhatap” (ME, 89/2), *yaşdaş* “aynı yaşta olan” (KE, 209r/19, HKT, 512a/2), *yaştas* “yaşıt, aynı yaşta olan” (HKT, 435b/9), *yoldaş* “yol arkadaşı” (İML, 145; HŞ, 3540) türevleri tespit edilmiştir.

Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerde ekin *adaş* “adaş” (ŞHD, 100a/10, 173a/13), *boydaş* “akran, aynı boyda” (BV, 173/5, 355/1; DTO: 179; HBD, 204: 24), *imeldaş* “arkadaş, eğerdaş” (ŞSL, 137), *imgekdaş* “emektaş” (ŞSL, 136), *imükdeş* “süt kardeşi, memedaş” (ŞSL, 137), *kadaş* “kardeş, akraba” (GT, 102/5, 122/9; ŞHD, 100a/8), *kardeş* “kardeş” (ŞSL, 442), *karındaş* “kardeş” (GT, 65/10; ŞHD, 122a/8; ŞSL, 445), *kildaş* “yoldaş, refik; akran” (ŞSL, 544), *kirdeş* “bir avluda beraber oturan komşu” (ŞHD, 84a/2), *koldaş* “arkadaş, dost” (GT,

⁴ DLT, 175.

Ercilasun +DAŞ ekinin DLT'de bu zamana kadar uyumlu okunduğunu ancak 19. yüzyıldan sonra yazı dili hâline getirilen ve daha önce sadece konuşma dili olarak kullanılan lehçeler bir tarafa bırakılıp eski yazı dilleri geleneğini devam ettiren lehçeler dikkate alınır bu lehçelerde ekin sadece kalın sıradan okunduğuna dikkat çekmiştir. Örnek olarak da Türkiye Türkçesinden *dındaş*, *meslektas*, *ülküdaş*, *gönüldaş*; Azerbaycan Türkçesinden *dındaş*, *emekdaş*, *emeldaş*, *ölkedaş*; Özbek Türkçesinden *sühbetdâş*, *tengdâş*, *zemendâş*; Yeni Uygur Türkçesinden *menidaş*, *tilekdaş*, *pikirdaş* sözcüklerini vermiştir. Bu sebeple döneminin yazı dilini yansıtan DLT'de de kalın sıradan okumayı tercih ettiğini belirtmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 175).

31/10; ŞHD, 104a/7, ŞSL, 487, DTO, 435; LD, 826) “iş ortağı” (GT, 42/4;), *kökeltaş* “süt kardeş” (ML, 777a/18), *köktaş* “süt kardeş” (ŞSL, 529), *kökültaş/ kökeltaş* “süt kardeşin birbirine hitabı” (AL, 446; Seng. 308r/9), *köñültaş* “süt kardeş” (Wb II: 1238) *kurdaş* “halazade, amcazade; kardeş” (ŞSL, 476), *künderş* “kuma, iki kadının bir adamın nikâhında aynı evde bulunması” (ŞSL, 533), *muñdaş* “sırdaş” (HN, 114/1) *pādāş* “ayak kirası, ödül, karşılık” (ŞSL, 199), *sırdaş* “sırdaş, sır arkadaşı” (BV, 368/1) *tiñteş* “arkadaş, yandaş” (ŞSL, 279), *tutaş* “bitişik, karşılıklı” (ŞSL, 234), *yandaş* “yandaş, arkadaş” (LD, 1074; ŞSL, 618), “yedek at” (ŞSL, 618), *yimdeş* “aynı yerde yem yiyen, beraber yemek yiyen” (ŞSL, 648), *yoldaş* “yoldaş, refik, arkadaş, dost” (GT, 197/11; BV, 598/7; ŞSL, 633) türevleri tespit edilmiştir.

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde Deny ekin “arkadaşlık, hayat veya ictimai durum beraberliği” ifade ettiğini belirtmiş, XX. yüzyıl başlarında kaleme aldığı eserinde bu ekle ilgili olarak *arkadaş*, *ahddaş*, *ayakdaş*, *boydaş*, *dındaş*, *haldaş*, *gönüldaş*, *kadehdaş*, *karındaş*, *koldaş*, *köydaş*, *meslekdaş*, *ocakdaş* *pirdaş*, *sebakdaş*, *sırdaş*, *sünnetdaş*, *siñurdaş*, *vatandaş*, *yaşdaş*, *yoldaş* örneklerini vermiştir (Deny, 1941: 546).

Kâmûs-ı Türkî’de tespit edilen *ayaktaş* “yoldaş”; *boydaş* “bir boyda olan”; *emektaş* “emek arkadaşı, emektarlıkta refik, kapı yoldaşı”; *hâldaş* “hal arkadaşı, hemhal”; *karındaş*, *kardaş* “bir karından çıkmış, birader, hemşire”; *koldaş* “arkadaş, muin, yordak”; *köydaş* “bir köy ahalisinden olan, köylü”; *sınırdaş* “müşterek hududu olan, hemhudut”; *sırdaş* “bir sırta vâkıf olan iki kişiden beheri”; *vatandaş* “bir memleket ahalisinden olan, hemşehri, memleketli”; *yaştaş* “bir yaşta olan, yaşıt”; *yoldaş* “yol ve seyahat arkadaşı” sözcükleri Osmanlı döneminde bu ekten türeyen sözcükleri göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Türkçesinde sadece +*Daş* ile kalın sıradan türeyen sözcüklerin azlığı muhtemelen Farsça *hem-* birleşiklerinin Osmanlı Türkçesinde yaygın kullanımından kaynaklanmıştır.

2. İnceleme

1521-1699 yılları arasında Kıpçak sahasında Ermeni Harfleriyle yazılan Kıpçak Türkçesi metinleri oldukça hacimli olduğundan bu alandaki en son ve en kapsamlı çalışma olan Aleksandr Garkavets’in Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerini içeren “Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I”, “Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom ve Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II” adlı eserlerin sözlük çalışması olan “Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtsev i Armyano- Kıpçakov ve Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom ve Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III” esas alınmıştır.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök ve gövdelerinden “birliktelik, beraberlik, ortaklık” anlamı taşıyan +*DAş* ekiyle 42 adet Türkçe, 11 adet Arapça, 5 adet Farsça, 1 adet Yunanca ve 1 adet Ermenice sözcükten türeyen toplam 60 isim tespit edilmiştir.

Türkçe isimlerden türeyen +*DAş* ekli yapılar: *andaş/ antdaş* “birlikte yemin eden” (III, 96, 109), *atdaş* “adaş” (III, 166), *avdaş* “avcılık- balıkçılık arkadaşı, birlikte avlanan” (III, 173), *ayırıltaş* “mirasçı, paydaş” (III, 184), *bardaş* “birlikte var olan, eşlik eden, yandaş” (III, 221), *başlandaş* “kurucu, lider” (III, 237), *beslendeş* “birlikte büyüyen, birlikte beslenen” (III, 262), *birboldaş* “birlikte var olan” (III, 310), *birlendeş* “eş, hayat arkadaşı, arkadaş” (III, 278), *boldaş* “birlikte olan, bir arada olan” (III, 310), *boluşdaş* “yardım sağlayan, destek veren” (III, 158), *hardaş/kardaş* “kardeş” (III, 656, 811), *hazgandaş* “birlikte kazanan, iş arkadaşı, ortak” (III, 840), *hılımdaş* “birlikte çalışan” (III, 846), *hılındaş/hılındaş* “iş arkadaşı, birlikte çalışan” (III, 846, 864), *hıyındaş* “aynı kederi, eziyeti paylaşan”, *honuşdaş/honuşdaş* “komşu, birlikte yerleşen” (III, 874, 1361), *hoşuldaş* “birbiriyle uyumlu” (III, 880), *huldaş* “işçi, aynı (alt seviye) işte çalışan” (III, 895), *işdeş* “çalışma arkadaşı, aynı işte çalışan” (III, 627), *kelindeş* “elti” (III, 671), *künderş/kundaş* “pazar ayinine katılanlar, yortuya birlikte katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar” (III, 773), *küreşdeş* “savaşçı” (III, 379), *oğraşdaş/oğraştaş* “silah arkadaşı” (III, 1039), *oğuldaş* “ana-baba, ebeveyn” (III, 1040), *ötmekdeş* “meslektaş” (III, 1103), *övdegideş* “komşu, ev arkadaşı” (III, 1105), *övrendeş* “sınıf arkadaşı” (III, 1107), *paydaş* “paydaş, bir şeyi paylaşanlardan biri” (III, 1127), *sığışdaş* “fikirdaş, düşünce ortağı” (III, 1220),

sınardaş/sınardaş “arkadaş, yoldaş” (III, 1279, 1277), *sözdaş* “muhatap, konuşmacı” (III, 1307), *sözdeş* “muhatap, arkadaş” (III, 1307), *sözleşdeş* “konuşma ortağı, karşılıklı anlatan” (III, 1307), *tanişdaş/tanişdaş* “taniş” (III, 820), *tendeş* “akran, yaşıtlı” (III, 1413), *tendeş* “denk (akran)” (III, 1413), *turdaş* “birlikte yaşayan” (III, 1508), *ulukündes* “pazar ayinine katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar” (III, 1548), *yalgızdaş* “yakın arkadaş, samimi arkadaş” (III, 1633), *yoldaş* “yoldaş” (III, 1726), *yügürdeş* “birlikte çalışan” (III, 1744).

Arapça isimlerden türeyen +DAŞ ekli isimler: *cmsdaş/cmstaş* (< Ar. *cms*) “aynı ulustan” (III, 461, 462), *dindeş* (< Ar. *dīn*) “din kardeşi, aynı dinden olan” (III, 428), *ferâhdaş* (< Ar. *farah*) “birlikte sevinen” (III, 521), *habardaş/haberdeş* (< Ar. *habar*) “aynı bilgiye sahip” (III, 781), *halideş* (< Ar. *hāl*) “aynı hâlde olan” (III, 564), *halhdas* (< Ar. *hâlk*) “aynı ahaliden, aynı halktan olan” (III, 564), *haribdaş* (< Ar. *garīb*) “gurbet arkadaşı, sürgün yoldaşı” (III, 813), *haybatdaş* [< Ar. *hayba(t)*] “birlikte yüceltilmiş, aynı yüceliğe sahip” (III, 574), *hormatdaş/hörmetdeş* [< Ar. *hurma(t)*] “eşit şerefe sahip; eşit hürmet, saygı gösterilen” (III, 593), *muşhuldaş/müşhüldeş* (< Ar. *muşkil*) “aynı sıkıntıya sahip, aynı kederi paylaşan” (III, 993), *süretdeş* [< Ar. *şūra(t)*] “aynı görünüşe sahip” (III, 1339).

Farsça isimlerden türeyen +DAŞ ekli isimler: *avazdaş* (< Far. *āvāz*) “birbiriyle uyumlu, kafiyeli; sesteş” (III, 172), *barabardaş* (< Far. *ber-ā-ber*) “arkadaş, yoldaş” (III, 217), *cüftdeş/cüftdeş/cüftteş* (< Far. *cüft*) “eş, cariye” (III, 465), *haçdaş* (< Far. *haç*) “birlikte çarımha gerilen” (III, 784), *şeherdeş* (< Far. *şahr*) “hemşehri” (III, 1350).

Metinlerde Yunancadan *babasdaş/babaşdaş* (< Yun. *papás*) “yardımcı rahip, rahip yoldaşı” (III, 199); Ermeniceden *klegendeş* (< Erm. *kle-*) “aynı niyette olan” (III, 704) türemiştir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki +DAŞ’ın işlevlerine bakılacak olunursa ekin, “arkadaş olma durumu, arkadaşça yakışır davranış, omuzdaşlık (TS, 2005); beğenileri, huyları, düşünceleri yakın olduğu, uyduğu için birbiriyle görüşür olma” anlamlarına gelen “arkadaşlık” işlevi için *yalgızdaş* “yakın arkadaş, samimi arkadaş” örneği tespit edilmiştir.

“Aynı olma durumu, özdeşlik (TS, 2005); iki ya da daha fazla sayıda şeyin birbiriyle aynı olduğu tüm durumlara ortak olan şey, bu durumlarda söz konusu olan özellik (FS, 94)” anlamlarına gelen “aynılık” işlevi için *atdaş* “adaş”, *avazdaş* “birbiriyle uyumlu, kafiyeli; sesteş”, *halideş* “aynı halde olan”, *klagandaş/klegendeş* “aynı niyette olan, aynı şeyi isteyen”, *muşhuldaş/müşhüldeş* “aynı sıkıntıya sahip, aynı kederi paylaşan”, *süretdeş* “aynı görünüşe sahip”, *şeherdeş* “hemşehri” örnekleri tespit edilmiştir.

“Beraberlik” ve “birliktelik” anlamları güncel sözlüklerde eş anlamlı olarak gösterilmişse de bu çalışmada birbirine çok yakın olan ancak birbirinden küçük de olsa farklılıklar gösteren bu kavramlar ayrı başlık altında incelenmiştir. Çalışmada “beraberlik” ile kast edilen “topyekûn yaşamsal ortaklık”tır. “Birliktelik” ile kast edilen ise “bir amaç doğrultusunda bir araya gelinen, gerektiğinde ya da amaç ortadan kalktığında dağılabilen bir ortaklık”tır. Beraberlik için daha yürekten, daha yoğun bir ortaklıktan söz edilebilmektedir. Ekin “beraberlik” anlamının örnekleri: *birlendeş* “eş, hayat arkadaşı, arkadaş”, *küreşdeş* “savaşçı, beraber savaşan”, *oğraşdaş/oğraştas* “silah arkadaşı”.

+DAŞ ekinin “bir olma durumu; bölünmezliği içeren yalın bütün (TS, 2005)” anlamlarına gelen “birlik” işlevine *bardaş* “birlikte var olan, eşlik eden, yandaş”, *birboldaş* “birlikte var olan” örnekleri gösterilebilmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi “birliktelik” işlevinden kast edilen “bir amaç için oluşmuş, zamanı geldiğinde ya da gerektiğinde sona erebilecek ve sona ermesi doğal karşılanabilecek bir aradalık”tır. Başka bir deyişle bir amaç doğrultusunda bir araya gelmiş tesadüfi oluşumlardır: *beslendeş* “birlikte büyüyen, birlikte beslenen”, *boldaş* “birlikte olan, bir arada olan”, *farahdaş/ferâhdaş* “birlikte sevinen”, *haçdaş* “birlikte çarımha gerilen”, *honşuşdaş/honşuşdaş* “komşu, birlikte yerleşen”, *hoşuldaş* “birbiriyle uyumlu”, *kündes/kundaş* “pazar ayinine

katılanlar, yortuya birlikte katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar”, *turdaş* “birlikte yaşayan”, *ulukündeş* “pazar ayinine katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar”, *yügürdeş* “birlikte çalışan”.

+DAş eki, çokluk kavramı ifadesinde kullanılan +gil, +k, +l^o, +l^ok, +mAn, ekleri⁵ arasında sayılabilmektedir: *övdegides* “ev ahalisi”.

Ekin “bir birlik için sağlanan yardım veya koruma; maddi ve manevi yardımcı, dayanak (TDK 2005)” anlamlarına gelen “destek” işlevine *boluşdaş* “yardım sağlayan, destek veren” örneği gösterilebilmektedir.

“İki veya daha çok şeyin eşit olması durumu, denklik (TS, 2005)” anlamındaki “eşitlik” işlevinin örnekleri: *huldaş* “işçi, aynı (alt seviye) işte çalışan”, *işdeş* “çalışma arkadaşı, aynı işte çalışan”, *kelindeş* “elti”, *teşdeş* “akran, yaşıt”, *tendeş* “denk (akran)”, *habardaş/haberdeş* “aynı bilgiye sahip”, *haybatdaş* “birlikte yüceltilmiş, aynı yüceliğe sahip”, *hormatdaş/hörmetdeş* “eşit şerefe sahip; eşit hürmet, saygı gösterilen”.

“İki kişi ya da iki topluluk arasında geçen bir eyleme eşdeğer bir karşılık olarak beliren, birbirlerine karşılık olarak yaptıkları eylem (TS, 2005)” anlamındaki “karşılıklı” işlevine *sözdaş* “muhatap, konuşmacı”, *sözdeş* “muhatap, arkadaş”, *sözleşdeş* “konuşma ortağı, karşılıklı anlatan”, *tanişdaş/tanişdaş* “taniş” örnekleri gösterilebilmektedir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök ve gövdelerine gelerek “beraberlik, ortaklık, yoldaşlık, eşitlik, eşlik, aitlik, birlik, mensubiyet, bağlılık vb.” anlamlar katan ekin bu anlamların yanında “kişileri saygılandırmak, onurlandırmak” için de kullanıldığı tespit edilmiştir: *başlandaş* “kurucu, lider”.

Ekin “bir toplulukla ya da bir kimseyle bağıntılı, ilişkili olma durumu; mensup olma, bağlı olma” anlamlarına gelen mensubiyet işlevinin örnekleri: *andaş/ antdaş* “birlikte yemin eden, antdaş”, *hardaş* “kardeş”, *cinsdaş/ cinstaş* “aynı ulustan”, *dındaş* “aynı dinden olan”, *halhdas* “aynı ahaliden, aynı halktan olan”, *oğuldaş* “ana-baba, ebeveyn”, *ötmekdeş* “meslektaş”.

Çalışmada “iki ya da daha çok kimsenin para, mal ve emekleriyle ekonomik bir amaca ulaşmak üzere sözleşmeyle birleşerek oluşturdukları oluşum” anlamının yanında “birden çok kimse veya nesneyi ilgilendiren, onlara özgü olan, onların katılmasıyla oluşan, müşterek olma durumu” anlamını ifade eden “ortaklık” anlamındaki örnekler: *hazgandaş* “iş arkadaşı, ortak”, *hulmdaş* “birlikte çalışan”, *hulındaş/hlındaş* “iş arkadaşı, birlikte çalışan”, *hıyındaş* “aynı kederi, eziyeti paylaşan”, *paydaş* “paydaş, bir şeyi paylaşanlardan biri”, *sağışdaş* “fikirdaş, düşünce ortağı”, *ayırıldıaş* “mirasçı, paydaş”.

Ekin, aynı istikamete seyahat eden ya da aynı amaca ulaşmak için çaba harcayan kişilerin bu yoldaki birlikteliklerini ifade eden “yoldaşlık” işlevinin örnekleri: *avdaş* “avcılık-balıkçılık arkadaşı”, “birlikte avlanan”, *babasdaş/babaşdaş* “yardımcı rahip, rahip yoldaşı”, *barabardaş* “arkadaş, yoldaş”, *sınardaş/sınardaş* “arkadaş, yoldaş”, *övrendeş* “sınıf arkadaşı”, *haribdaş* “gurbet arkadaşı, sürgün yoldaşı”, *yoldaş* “yoldaş”.

3. Sonuç

Yapılan incelemeler, açıklamalar ve verilen örneklerden çıkarılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Ek, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren Türkçenin her döneminde kullanılmıştır.

⁵sy. 156, Nadir İlhan, Türkiye Türkçesi Ağzlarında Çokluk Ekleri, International Journal of Social Science, Number: 63, p. 155-168, Winter II 2017)

2. Ünlü uyumu sağlam olan +DAŞ eki, Orhun Türkçesi metinlerinde tek şekilli olarak sözcüklere sadece kalın sıradan gelirken sonraki dönemlerde ve EHKT metinlerinde uyuma tabi olarak ince sıradan da gelmiştir. *Haribdaş, sözdaş, tanışdaş* örnekleri her ne kadar Ercilasun'un ekin kalın sıradan okunması gerektiği fikrini destekler görünse de EHKT metinlerinde ek çoklukla uyuma tabidir. Örneğin *andaş/ antdaş, atdaş, avazdaş, avdaş, ayırılmaş, babasdaş/babaşdaş, barabardaş, bardaş, başlandaş, birboldaş, boldaş, boluşdaş, cinsdaş/cinstaş, ferâhdaş, halhdaş, haçdaş, hardaş/kardaş, haybatdaş, hazgandaş, hulumdaş, hılındaş/hılndaş, hıyındaş, honuşdaş/honuşdaş, hoşuldaş, huldaş, oğraşdaş/oğraştış, oğuldaş, paydaş, sağışdaş, sıyardaş/sınardaş, tanışdaş, turdaş, yalgızdaş, yoldaş* kalın sıradan; *beslendeş, birlendeş, cüftdeş/cüftdeş/cüftteş, dindenş, halideşişdeş, klegendeş, küreşdeş, ötmekdeş, övdegideş, övrendeş, sözdeş, sözleşdeş, süretdeş, şherdeş, tendeş, tendiş, ulukünderş, yügürdeş* ince sıradan gelmiştir. *Habardaş/haberdeş, hormatdaş/hörmetdeş, künderş/kundaş, müşhuldaş/müşhüldeş* gibi ikili şekiller uyumun sağlam olduğu görüşünü desteklemektedir.

3. Bütün tarihî dönem metinlerinde +DAŞ eki, Türkçeden sonra en çok Arapça sözcüklere gelmiştir.

4. Eski Türkçeden itibaren taranan tarihî metinler içinde bu ekten türeyen sözcük sayısı en çok EHKT metinlerinde tespit edilmiştir. Bu metinlerde 42 adet Türkçe, 11 adet Arapça, 5 adet Farsça, 1 adet Yunanca, 1 adet Ermenice sözcükten türeyen toplam 60 isim tespit edilmiştir.

5. EHKT metinlerinde isim kök ve gövdelerine gelerek isimlere “arkadaşlık, aynılık, beraberlik, birlik, birliktelik, çokluk, destek, eşitlik, karşılıklı, kişileri saygılandırmak, onurlandırmak, mensubiyet, ortaklık, yoldaşlık” anlamları katmıştır.

6. Eski Türkçeden itibaren Türkçenin hemen hemen bütün dönem metinlerinde ekin *adaş, kadaş, kardaş, karındaş* gibi türevleri tanıklanırken *avdaş, ayırılmaş, barabardaş, bardaş, başlandaş beslendeş, birboldaş, birlendeş, hazgandaş, hulumdaş, hıyındaş, ulukünderş, yalgızdaş*, vb. türevlerin EHKT'ye özgü olduğu tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

AL	: Abuşka Lügati
Ar.	: Arapça
AY	: Altun Yaruk
BV	: Bedayi `u`l-Vasat
çev.	: çeviren
DLT	: Divānū Lūgati't-Türk
DTO	: Dictionnaire turk-oriental'
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EHKT	: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi
Erm.	: Ermenice
EUTG	: Eski Uygur Türkçesi Grameri
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
EUTSV	: Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı
Far.	: Farsça
GT	: Gülistan Tercümesi

- HBD** : Hüseyin Baykara Divanı
HN : Hikmet-i Nizamü'd-din
HŞ : Hüsrev ü Şîrîn
İKPÖ : İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İML : İbnü Mühennâ Lügati
KB : Kutadgu Bilig
KE : Kışasü'l-Enbiyâ
LD : Mevlâna Lutfî Divanı
LM : Leylî vü Mecnûn
ME : Muqaddimetü'l-Edeb
ML : Muhakemetü'l-Lugateyn
MM : Mu'inü'l-Mürîd
NF : Nehcü'l-Ferâdis
NH : Nevâdirü'n-Nihâye
RKT : Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası)
s. : sayfa
Seng. : Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi
Xan.
ŞSL : Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî
ŞHD : Şîbân Han Divanı
ŞT : Şecere-i Terâkime
TİEM : Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi
TDK : Türk Dil Kurumu
TS : Türkçe Sözlük
vb. : ve benzeri
YED : Yusuf Emîrî Divanı
Yun. : Yunanca
Wb. : Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte.
III : Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III

Kaynaklar

ARAT, R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATA, A. (2013). Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: TDK Yayınları.

Banguoğlu, T. (2007). Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

BERBERCAN M. T. (2011). Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.

CAFEROĞLU A. (1929). Türkçede "DAŞ" Lâhikası, Türk Halk Bilgisine Ait Tetkikler I, İstanbul: İktisat Matbaası.

CLAUSON, S. G. (1960). *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*. London: E. J. W. Gibb Memorial Series, New Series, XX.

----- (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

ÇENELİ, İ. (1997). Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri, (çev. Mustafa Argunşah), Ankara: TDK Yayınları.

ÇELİK, Ü. (1996). *Ali Şîr Nevâyî- Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.

DENY, J. (1941). Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi. (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Vekâleti.

DOERFER, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DURGUT, H. (1995). "Şeyh Süleyman Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)" Adlı Eserin Transkripsiyonu. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERASLAN K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

ERCİLASUN, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

ERGİN, M. (1998). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.

TİMURTAŞ, F. K. (1994), Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul: Enderun

GABAİN, A. (1995), Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

GARKAVETS, A. (2002). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almaty.

----- (2007). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*, Almaty.

----- (2010). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennim Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*, Almaty.

GÜZELDİR, M. (2002). Abuşka Lügati (Giriş- Metin- İndeks). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- HAMILTON, J. R. (1998). Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Budhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü, (çev. V. Köken), Ankara: TDK Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (1997). Mevlâna Lutfi Divanı, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAÖRS, M. (2006). Ali Şîr Nevâyî - Nevâdirü'ş-Şebâb, Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY, Y. (1989). Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk, Giriş- Metin- Dizin, Ankara: TDK Yayınları.
- KAYA, Ö. (1996). Ali Şîr Nevâî - Fevâidü'l-Kiber, Ankara: TDK Yayınları.
- KONONOV A. N. (1956) Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva-Leningrad: "Akademiya NAUK SSSR".
- KORKMAZ, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: TDK Yayınları.
- KÖK, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MENGES, K. H. (1956). Das Çağatajische in der persischen Darstellung von Mîrzâ Mahdî Hân, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Nr. 9. Wiesbaden,
- ÖZTÜRK, F. (2005). Molla Nizamü'd-din Ahunum. "Hikmet-i Nizamü'd-din (c. II, 1a-55b varaklar). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı.
- RADLOFF, W. (1893-1911). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV. St. Petersburg. (1960. I-IV. Leiden; 1963. I-IV, Moskva).
- _____. (1928). Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad.
- RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SAMİ, Ş. (2015). Kamus-ı Türki, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞÇERBAK, A. M. (1977), Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov: İmya. Nauka, Lenigrad.
- TEKİN, T. (2000). Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TENİŞEV, E. R. (1988). Sravnitel'no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Morfologiya). Moskva: Nauka.
- TÜRKAY, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî-Bedâyi'ül-Vasat, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2005) 10. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r 7) Giriş -Metin-İnceleme-Analitik Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2012). Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- (2012). Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.